

औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा 'एक चिहान' उपन्यासको विश्लेषण

सीताराम राज विष्ट

उपन्यासकार परिचय

हृदय चन्द्रसिंह प्रधान (जन्म वि.स. १९७२ माघ १२ गते काठमाडौं, मृत्यु २०१६ माघ १० गते काठमाडौं) नेपाली साहित्यका उपन्यास, नाटक र निबन्ध क्षेत्रका त्रिवेणी हुन्। अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका सिंह नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिका सदस्य समेत भएका थिए। उनले 'साहित्य स्रोत', 'जागरण', 'चेतना' जस्ता पत्रपत्रिकाका सम्पादक भएर काम गरे वापत वि.स. २००५ सालमा नेपाल साहित्य परिषद्द्वारा पुरस्कृत समेत हुन पुगेका थिए। आफ्ना रचनामा प्रगतिशील विचार व्यक्त गर्ने प्रगतिवादी उपन्यासकार सिंहका 'एक चिहान', 'स्वस्ती मान्छे' उपन्यास; 'छेउ लागेर', 'गंगालालको चिता' नाटक र 'जुंगा' जस्ता उत्कृष्ट निबन्धका साथै विभिन्न समलोचनात्मक कृतिहरू समेत प्रकाशित भएका छन्। समाजमा रहेको अन्याय अत्याचार र धनी गरिबबिचको वर्गीय विभेद अन्त्य, सामाजिक कुसंस्कार, विकृति र रुढीवादी मान्यताप्रति विरोध अनि समानतामूलक समाज निर्माण गर्ने सुधारवादी चेतना उनका रचनामा पाइन्छ। त्यस्तै आलोचनात्मक यथार्थवाद, मानवतावाद तथा घटनालाई भन्दा चरित्रलाई बढी जोड दिने प्रवृत्ति जस्ता औपन्यासिक विशेषता उपन्यासकार प्रधानका उपन्यासमा पाइन्छन्।

उपन्यासको सन्दर्भ

'एक चिहान' उपन्यास २००७ सालको परिवर्तनपछिको सामाजिक यथार्थवादी धरातलमा आधारित प्रगतिवादोन्मुख औपन्यासिक कृति हो। यो उपन्यास वि.सं. २०११ सालको बाढी पहिरोमा परी काठमाडौंको एक नेवार किसान परिवारको एक चिहान भएको यथार्थ घटनामा आधारित भएर रचना गरिएको हो। प्रस्तुत उपन्यास नेपाली भाषा प्रकाशनी समिताबाट वि.सं. २०१७ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको हो। यसको संक्षिप्तीकरण संस्करण वि.सं. २०६७ सालमा साभ्ना प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको छ।

शीर्षकको सार्थकता

'एक चिहान' उपन्यासको शीर्षक 'एक' (विशेषण) र 'चिहान' (नाम) पदहरू मिलेर बनेको पदावलीका रूपमा रहेको छ। यसको शाब्दिक अर्थ एकैपटक मरेका धेरै मानिसहरू गाडिएको एउटा स्थान भन्ने हुन्छ। चिहान नकरात्मक भावना र डर मिश्रित शब्द हो। यसले विपत्ति, विनाश र क्रुरताको बोध गराउँछ। यस उपन्यासको

---

* सहप्रा. विष्ट नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ।

अन्तिम भागमा खेत कुर्न बसेका शिव नारान, उसकी श्रीमती हाकुमाया र छोराछोरीलाई बाढीले बगाएर मृत्यु भएको छ भने उसको घरमा रहेका परिवारका अन्य सदस्यहरू घर भत्किँदा त्यसैले पुरिएर मृत्यु भई एउटै चिहान बन्न पुगेको छ । यसरी एकै परिवारका सबै सदस्यहरू एकै पटक मरेर सखाप भएको मार्मिक घटना उल्लेख भएकोले र गरिब तथा श्रमजीवी व्यक्तिहरूको जीवनको स्थिति दयनीय र नारकीय भई असमयमै चिहानमा पुग्न विवश हुने गरेको कुरा यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको हुँदा यसको शीर्षक 'एक चिहान' राख्नु सार्थक तथा सान्दर्भिक देखिन्छ ।

चरित्र चित्रण

'एक चिहान' उपन्यासमा अष्ट नारान, लतमाया, शिव नारान, पुन नारान, नानीथकुँ, हाकुमाया, सिन्तली, पुतली, डा. गोदत्त प्रसाद, रञ्जना देवी, राम खेलवान राउत, माहिला तामाङ, सुरमान सुब्बा, राम बहादुर, महिला कविराज, तुयु गुभाजु, रोपाईँका खेतला, नोकर, छिमेकी, गुठियार आदि पात्रहरूको जमघट रहेको छ ।

अष्ट नारान : अष्ट नारान ज्यापू शिव नारान, पुन नारान, हर्ष नारान र नानीथकुँका बुबा र लतमायाका ६५ वर्षे श्रीमान् हो । उसको आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर छ । ऊ प्रगतिवादी सोचाइ राख्ने पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उसको सोचाइमा परिवर्तन नआएकाले ऊ गतिहीन पात्र हो । उसले तत्कालीन समाजमा व्याप्त कुसंस्कार, कुरीति, अन्ध विश्वास, अनावश्यक तडकभडकको विरोध गरेको छ । उसले ऋण लिएर भोज भतेर गर्ने, मर्दापर्दा आफन्तहरू रुँदै बिचा आउने प्रथाको अन्त्य गर्न चाहने पात्र हो । भिन्न जाति र संस्कृतिका मान्छेहरू बिचको वैवाहिक सम्बन्धले नेपाली एकता अझ बलियो हुन्छ भन्ने धारणा भएको अष्ट नारायण प्रगतिवादी विचार भएको व्यक्ति हो । परिश्रमको पूजा गर्ने अष्ट नारान उपन्यासको अनुकूल पात्र हो । त्यस्तै आफ्नै दाह संस्कारकै लागि पैसा जोगाइ राख्ने, सन्तान ऋणको खाडलमा नपरुन भनी उपचार समेत नगर्ने र गोदत्त प्रसादको नियतिलाई अगाडि नै चिन्ने अष्ट नारान दूरदर्शी पात्र हो । धर्तीमाताको सेवा गर्नु किसानको परम कर्तव्य सम्झने ऊ कर्तव्यशील पात्र हो । जातीय एवम् सांस्कृतिक समिश्रण चाहने प्रगतिवादी, विद्रोही एवम् क्रान्तिकारी प्रवृत्ति भएको अष्ट नारान उपन्यासकारको मुख पात्र पनि हो । समग्रमा हेर्दा अष्ट नारान पुरुष, मञ्चीय, स्थिर, बद्ध, वर्गगत, सत र मुख्य पात्र हो भन्न सकिन्छ ।

शिव नारान : शिव नारान अष्ट नारान र लतमायाको जेठो छोरो हो । उपन्यासमा उसको भूमिका प्रमुख पात्रका रूपमा रहेको छ । उसले बाबुको मृत्युपछि आफूमा आएको अभिभावकत्व पूरा गर्न सफल देखिन्छ । शिव नारान सामाजिक सुधारको वाहक अनि प्रगतिशील विचारको प्रतिमूर्तिका रूपमा उपस्थित भएको छ । कसैले अन्याय अत्याचार गरेको सहन नसक्ने शिव नारान सचेत र किसान वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गगत पात्र हो । बाबुआमाका अगाडि सम्पत्ति केही होइन भन्ने शिव नारान पितृभक्त छ । समय र मानिसको व्यवहारअनुसार आफ्नो दृष्टिकोण बदल्न सक्ने शिव नारायणको चरित्रमा केही मात्रामा गतिशीलता पाउन सकिन्छ । उपन्यासको अन्त्यतिर गोदत्त प्रसाद र सुरमान सुब्बाको अत्याचार सहन नसकी तिनीहरूप्रति आक्रामक रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

पैसाको बलमा बहिनीको जवानीसँग खेलबाड गर्न खोज्ने गोदत्त प्रसाद र सुरमान सुब्बाको शोषणको घोर विरोध गर्ने शिव नारान दृढ साहसी एवम् निडर व्यक्तित्वका रूपमा देखिन्छ। स्वस्थ र अमर प्रेमको समर्थन अनि वासनात्मक र क्षणिक प्रेमको विरोध गर्ने ऊ आफ्नै पिता भै प्रगतिवादी देखिन्छ। ऊ अन्तर्जातीय विवाहबाट साम्प्रदायिक भेदभावको अन्त्य भई बन्धुत्व एवम् भातृत्वको भावना जागृत हुने आशा राख्छ। शिव नारान इमान्दार, आज्ञा पालक, परिश्रमी, स्वाभिमानी, सङ्घर्षशील, विद्रोही चेतना भएको सत पात्र हो।

गोदत्त प्रसाद : डाक्टररी पैसामा संलग्न गोदत्त प्रसाद विरामीको सेवा गर्ने जिम्मेवारी भए पनि फिस कवोल नगराई विरामी नजाँच्ने र धरपकड गरेर पनि फिस असुली छाड्ने पैसामुखी चरित्रको पात्र हो। टोलमा नाम चलेको डा. गोदत्त प्रसाद यस उपन्यासको खल पात्र हो। तिनवटा छोराछोरीका बाबु र रञ्जना देवी जस्ती सभ्य शिक्षित र सुशील श्रीमतीको पति भएर पनि राम्री तरुनी देखेपछि हुरुक्क हुने गोदत्त कामुक एवम् पशुवत् व्यवहार भएको व्यक्ति हो। नारी जातिलाई केवल भोग विलास र मनोरञ्जनको माध्यम ठान्ने गोदत्त प्रसाद सामाजिक विकृति ल्याउने व्यक्ति हो। यसबाट गोदत्त प्रसाद सामाजिक अनुसासन, मर्यादा, नैतिकता समेतको डर नभएको जङ्गली साबित हुन्छ। शिव नारानले आफ्ना बाबुको उपचारका लागि अनुरोध गर्दा सुरुमा जान नमाने पनि नानीथकुँको यौवनबाट प्रभावित भई ऊसँग प्रेमको नाटक रचेर उसको शरीरसँग खेल्ने लोभमा निःशुल्क उपचार गरि दिने गोदत्त प्रसाद चरित्रहीन र पतीत व्यक्ति हो। बाहिरी देखावटमा सभ्य देखिए तापनि भित्री रूपमा उसको चरित्र विवेकहीन छ। समाजमा सेवा भावभन्दा पैसालाई महत्त्व दिने, गरिब र दुःखी विरामीप्रति बेवास्ता गर्ने, रूप र जवानीको लालचमा अवला सोझा नारीको नारीत्व र कुमारीत्व लुट्ने समाजको सुकुल गुन्डाहरूको प्रतिनिधि पात्र हो।

नानीथकुँ : नानीथकुँ अष्ट नारान र लतमायाकी छोरी र शिव नारानकी बहिनी एवम् प्रमुख नारी पात्र हो। सत्र वर्षकी अनि नव यौवनले भरिएकी सोझी एवम् अबोध पात्र हो। उसको गोरो र हिस्सी परेको सुन्दर अनुहार, बैँसको पुष्टता र फक्रिएको यौवनबाट डा. गोदत्त प्रसाद मात्र नभई ५८ वर्षे सुरमान सुब्बा पनि लोभिएको छ। उपन्यासमा उसले अशिक्षित, असचेत, अल्लारे र निम्न वर्गीय चेलीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ। सरल एवम् निश्छल स्वभावकी यस युवतीको आँखा खोल्ने काम रञ्जना देवीले गरेकी छन्। यसले गर्दा उसमा जीवनको वास्तविकताको बोध भएको छ। डाक्टरको वासनात्मक प्रेम र सुब्बाको अनमेल विवाहलाई अस्वीकार गरी सचेत र सत् चरित्रका रूपमा बदलिएकी हुनाले ऊ गतिशील पात्र हो। अस्वाभाविक सम्बन्धलाई अस्वीकार गरी अन्तर जातीय विवाहलाई अवलम्बन गर्ने पात्र हो। समाजका दुष्ट एवम् स्वार्थी पुरुषका कामुक आँखाबाट डामिएकी यस चेलीले समग्र गरिब युवतीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छे।

रञ्जना देवी : रञ्जना देवी उपन्यासको अन्तिम खण्डतिर देखिएर उल्लेखनीय काम गर्ने सहायक पात्र हो। डाक्टरकी श्रीमतीका रूपमा देखिएकी ऊ शिक्षित, बुझ्कड,

निडर र चतुर नारी पात्र हो । रञ्जना देवी नारी अस्तित्व, स्वाभिमान, नारी आदर्श र नारी अस्मिता बोध भएकी पात्र हो । नारीको सामाजिक नैतिक दायित्व सम्बन्धी आफ्ना धारणाहरू रञ्जना देवी मार्फत उपन्यासकारले व्यक्त गरेको पाइन्छ । उपन्यास भित्रको नारीप्रतिको दृष्टिकोण अभिव्यक्त गर्ने रञ्जना देवीलाई यस उपन्यासकी मुखपात्र मान्न सकिन्छ । ऊ पथभ्रष्ट भएको आफ्नो पतिलाई सही बाटोमा ल्याउन र नानीथकुं जस्ती अपरिपक्व नारीलाई नारी अस्मिता, नारी अस्तित्व र जीवन बोध गराई सचेत बनाउन सफल भएकी छ । लाग्नेको चारित्रिक कमजोरीबाट सिर्जित समस्यालाई समाधान गरेर आफ्नो दाम्पत्य जीवन सुखी बनाउने रञ्जना देवी सचेत पात्र हो । निडर स्वभाव र अन्यायका विरुद्ध प्रतिकार गर्न सक्ने भएकाले रञ्जना देवी निर्भिक चरित्र पनि हो । ऊ तर्कद्वारा अरूलाई आफ्नो प्रभावमा पार्न सक्ने पात्र हो । ऊ स्थिर एवम् सत् चरित्रका रूपमा उपन्यासमा उपस्थित भएकी छ ।

सुब्बा सुरमान : सुरमान सुब्बा उपन्यासको सामन्ती चरित्र भएको व्यक्ति हो । ऊ जन्ताउन्न वर्षको बुढो छ । उसमा धन सम्पत्तिको मात लागेको देखिन्छ । सुरमान गरिबहरूसँग चर्को व्याज असुल्ने अनि उनीहरूको गरिबीको फाइदा उठाउने पात्र हो । उसले धनदौलत र सुख सुविधा प्रदान गरि दिने प्रलोभन बाँडी नानीथकुं आफ्नो हात पार्न चाहन्छ । यस कार्यमा उसले आफ्नो कारिन्दा राम बहादुरलाई प्रयोग गरेको छ । शिव नारानका दृष्टिमा सुरमान एक द्रव्य पिशाच हो । उसमा लोक र परलोकको समेत आस्था देखिँदैन । मरिसकेको अष्ट नारानले वचन दिइसकेको भन्दै राम बहादुरले नानीथकुं सुरमानलाई दिन आग्रह गरेको प्रसङ्गबाट यस कुराको रहस्य खुलेको छ । उसले अधिल्लो साल शिव नारायणको खेती बिगेर बाली तिर्न नसक्दा आफ्ना छोराहरूलाई पठाएर सयकडा पच्चिस बढाई तमसुक लेखाएको छ भने अहिले नानीथकुंको यौवनसँग खेल्ने आशामा तान समेत मुफतमा पठाउने र बाली समेत मिनाहा गरी दिन खोजेको छ । यो कुरा नानीथकुं पाउने आशा मरेपछि सबै ऋण तुरुन्त तिर्न राम बहादुरले भनेको कुराबाट बुझिन्छ ।

परिवेश र भाषाशैली

प्रस्तुत उपन्यासको समयगत परिवेशले वि.सं. २००७ सालदेखि २०११ सालसम्मको समयको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । माहिला तामाङ २००७/८ सालको जनविद्रोहमा लगाइएको 'नेवार पर्वते एक हौं' भन्ने नाराबाट प्रभावित भएको अनि २०११ सालको महा बाढी पहिरोको चपेटामा परी अष्ट नारायण ज्यापूको परिवारको एक चिहान भएको घटनाले पुष्टि गर्दछ । त्यस्तै दुई वर्षसम्म खाइनखाइ जम्मा गर्दा २५ रुपियाँ दाम जम्मा भएको र त्यसले काजकिरिया गर्नु भन्ने अभिव्यक्ति अष्ट नारायणले दिएको, शिव नारायणले १० रुपियाँमा भाइको बिहे र माहिला तामाङले १५ रुपियाँ सापटी लिएर छोरी पुतलीको बिहे सम्पन्न गरेको कुराबाट पनि यसको समयगत परिवेश निकै पुरानो रहेको देखिन्छ । उपन्यासको घटना क्रमलाई हेर्दा करिब ४/५ महिनालाई यसले समेटेको देखिन्छ । उपन्यासको स्थानगत परिवेश सहर र गाउँको मिश्रणमा आधारित छ । यसमा भएका धेरैजसो पात्रहरू काठमाडौँमा बसोवास गर्ने नेवारी समुदायका हुन् । उनीहरूको जीवनशैली निम्नवर्गीय परिवारको रहेको छ । उपन्यासको मूल कथा अष्ट नारानको

परिवार र उसको जेठो छोरो शिव नारानमा केन्द्रित छ । उनीहरूको घर सहरभित्र र खेतीचाहिँ ग्रामीण इलाकामा रहेको पाइन्छ । शिव नारान बसेको गाउँ र सहरको रहनसहन खर्चिलो रहेको हुनाले गरिब शिव नारान यसको नराम्रो प्रभावबाट प्रभावित भएको छ । तत्कालीन समयको जातीय साम्प्रदायिकता, धनी सम्पन्न र शिक्षित भनाउँदाहरूको शोषणमा गरिब विपन्न र अशिक्षित वर्गले दयनीय जीवन बिताएको सामाजिक परिवेशको चित्रण यहाँ गरिएको छ । एकातिर समाज पछौटेपनले गुञ्जिएको छ भने अर्कोतिर परिवर्तनको सङ्घारतिर पाइला चालेको सङ्क्रमणकालीन परिवेशको सजीव चित्रण यसमा गरिएको छ । समाजको वर्गीय स्वरूपलाई देखाई शोषक र शोषित समुदायलाई उपन्यासले आफ्नो परिवेशको रूपमा समेटेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको भाषा सरल प्रकृतिको छ । यसमा अपठित किसान पात्रहरू रहेका छन् तर तिनको अभिव्यक्ति भने शिक्षितको जस्तो र दार्शनिक प्रकृतिको देखिन्छ । उपन्यासमा संवादहरू केही लामा प्रकृतिका पनि देखिन्छन् । प्रस्तुतीकरण भने सहज र रेखीय रूपमा अधि बढेको छ । उपन्यासको विच-बिचमा केही नेवारी शब्दहरूले पनि प्रवेश पाएका छन् । उपन्यासका पात्र र यसको विषय वस्तु अनुरूप हेर्दा यसको भाषा प्रयोगमा केही कमीकमजोरी भने विद्यमान रहेको देखिन्छ ।

उद्देश्य

प्रस्तुत उपन्यासले नेपाली समाजमा गरिब र निम्न वर्गका श्रमजीवी वर्गको दिनचर्या र उनीहरूका सामाजिक आर्थिक समस्याहरूको उठान गरेको छ । यसमा धनी वर्गले गरिबहरूको जीवनमा कसरी हमला गर्न खोज्छन् ? उनीहरूले गरिबमाथि के कस्तो व्यवहार र शोषणको प्रयास गर्दछन् ? परम्परावादी समाजमा परिवर्तन चाहने व्यक्तिहरूको अवस्था कस्तो हुन्छ ? भन्ने जस्ता समस्याहरू अधि साँदै नेपाली किसान र मजदुर जस्ता श्रमजीवीहरूको जीवनमा आधारित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यसले गरिब नेपालीहरूको जीवन सङ्घर्षलाई मार्मिक रूपमा प्रकट गरेको छ । गरिबहरूले जीवनभर काम गर्दा पनि छाक टार्न धौ-धौ परेको छ । अरूको घर बनाउने सिकर्मी आफ्नै घर मर्मत गर्न नसक्दा त्यसैको भग्नावशेषमा पुरिएर मर्नु परेको कारुणिक अवस्थाको चित्रण यस उपन्यासमा पाइन्छ । समाजमा चेतनाको स्तर नउठेसम्म समाजको विकास हुँदैन । राष्ट्रिय एकता कायम राख्न जातीय साम्प्रदायिकताको अन्त्य र अन्तर जातीय विवाहलाई महत्त्व दिनु पर्दछ । जबसम्म जातिगत विभेदताको सङ्कीर्णता समाजमा रहन्छ, तबसम्म राष्ट्रको उन्नति र प्रगति हुन सक्दैन भन्ने सन्देश उपन्यासले दिन खोजेको छ । यसमा वैवाहिक परम्परालाई अनावश्यक र खर्चिलो नबनाई घाँटी हेरी हाड निल्ल आग्रह गरिएको छ । शोषितहरूले शोषक वर्गको अन्याय र अत्याचार चुपचाप सहेर नबसी विद्रोह गर्न र जुध्न सिकनु पर्छ । समाजका विकृति र विसङ्गतिहरूको अन्त्य गरी स्वस्थ समाजको निर्माणमा लाग्नु पर्छ भन्ने सन्देश दिने उद्देश्य यस उपन्यासले राखेको देखिन्छ ।

समग्रमा; स्वाभिमान बेचन नचाहने कृषकहरूको सोभोपनको फाइदा उठाउन खोज्ने शोषक, सामन्ती र यौन पिशाचहरूप्रति विद्रोहको स्वर सुसेलिएको यस उपन्यासमा उपन्यासकारको प्रगतिवादी स्वर मुखरित भएको पाइन्छ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

प्रधान, हृदय चन्द्रसिंह (२०६७). *एक चिहान*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०३७). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

राई, इन्द्र बहादुर (२०५०). *नेपाली उपन्यासका आधारहरू*. (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।